

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:4 • 2003

Statsmakt och bondemotstånd

Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Diss, Acta universitatis upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 194, Uppsala 2000. 273 s.

Martin Linde granskar i sin doktorsavhandling en stormakt på väg att bryta samman inifrån. Den svenska krigsmakten trängdes efter slaget vid Poltava innanför det egna landets gränser i nära på alla väderstreck. Linde konstaterar att år 1716 "var alla rikets provinser ockuperade av fienden. Endast det svenska kärnlandet återstod". I Skåne och i Bohuslän hade man sannolikt vid denna tid en något avvikande syn på anslutningen till detta "svenska kärnland", och konungens finska undersåtar skulle inte gärna ha ansett sig höra till "rikets provinser". Det förefaller som om den lillsvenska nationalismen ännu fortlever bland de yngre forskargenerationerna.

Åren 1709–1719 var en dramatisk period i Sveriges historia. Det tog bara tio år från slaget vid Poltava till Karl XII:s fall och enväldets upphörande, men för befolkningen i det svenska riket var dessa år så mycket mera betungande. Maktens legitimitet stod på spel under hela den tid, som den enväldige konungen tillbringade utomlands, och det fortsatta krigandet krävde ständigt nya uppoffringar av undersåtarna. Det finns emellertid skäl att å ena sidan betona, att oppositionen mot krigsansträngningarna, till exempel i den östra rikshalvan, på lokalnivå började redan före katastrofen vid Poltava, och å andra sidan att konungens frånvaro inte i någon större mån lade hinder i vägen för statsmaskineriets verksamhet. Axel Oxenstiernas och Gustav II Adolfs storartade statskapelse visade åter sin styrka.

Folkets bördor ökade på nytt efter Karl XII:s hemkomst, då förberedelserna för det norska fälttåget helt och hållet måste ske inom det egna landets gränser.

Martin Lindes "övergripande syfte är att undersöka lokalsamhällets reaktioner på Karl XII:s krigspolitik under 1710-talet. I vilken mån gjorde bönderna motstånd och på vilket sätt? Vilka möjligheter hade de att göra sin stämma hörd under kungligt envælde och brinnande krig? Hur var det möjligt för statsmakten att fortsätta krigsansträngningarna utan att framkalla uppror?" (s 12). Så framställer han själv sina frågor.

Med dylika frågeställningar anknyter Lindes forskning till två livskraftiga forskningsområden, 1) till forskningen kring samhälleliga protester och bondeuppror, samt 2) till forskningen om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Bägge dessa teman har undersökts och i dem forskas det fortfarande intensivt såväl i Norden som på andra håll i Europa. Lindes forskningsperspektiv hör hemma i den historiska materialismens tradition. Det svenska 1600–1700-talssamhälle, som är

föremålet för granskningen, präglas i Lindes analys av klassintressekonflikten mellan den jordägande adeln och den undertryckta bondeklassen, och samhället kallas något förbryllande feodalt eller senfeodalt, ibland till och med statsfeodalt, vilket nog kan betraktas som en rätt utdragen begreppstjövning.

I ett historiematerialistiskt perspektiv är själva frågan om bondemotstånd på sätt och vis en självklarhet – om man beaktar det klasskaraktärsmissiga förhållandet i militärstaten, ter sig böndernas opposition oundviklig, frågan är på vilket sätt motståndet realiserades. I det avsnitt som berör forskningens teoretiska utgångspunkter, analyserar Linde följaktligen begreppen stat och klass, den starka statens särdrag, maktens legitimitet och böndernas syn på staten och makten. Linde känner väl till den breda europeiska och svenska forskningslitteratur som rör tidsperioden, men den mest framträdande platsen i hans teoretiska arsenal intar antropologen James C Scott, vars analyser om maktrelationer och hegemoni styr Lindes problemställning mer än någon annan enskild teoretiker. Linde fäster uppmärksamhet vid det nära sambandet mellan Scotts tänkande och den historiska sociologins främsta namn, Barrington Moore och Charles Tilly, men i övrigt beaktas den historiska sociologins syn på statens och byråkratins utveckling endast ytligt. Detta är beklagligt såtillvida, att det jämförande perspektivet, som historiker i allmänhet inte i tillräcklig mån utnyttjar, är utmärkande för den historiska sociologins sätt att granska dessa fenomen.

Mycket viktigt och för läsaren vägledande är det sätt på vilket Linde analyserar stormaktstidens politiska kultur. I kapitlet "Den svenska scenen" betonar Linde statsmaktens repressiva karaktär: "[...] med tanke på den stormaktstida statens extrema resursuttag är det dessutom tveksamt om man i det svenska fallet bör tala om *kompromissens* politiska kultur", sammanfattar han (s 27). Kritikens udd riktar sig mot den tolkningsmodell som i 1600-talets utveckling betonar interaktion och ömsesidighet mellan allmogen och överheten och som lanserats främst av Eva Österberg. Det må i detta sammanhang påpekas, att man i den finska forskningen länge betonat repressionssynvinkeln (t ex Heikki Ylikangas), men att man bland yngre forskare (bl a Antti Kujala och Kimmo Katajala) under de senaste åren också velat betona "överhetens lyhördhet" och en viss försiktighet hos statseliten i förhållande till undersåtarna. Även om böndernas sätt att försvara sin position under trycket från kronan och adeln av vissa nutida forskare beskrivits något nedsättande och ringaktande med begrepp som "naiv monarkism", var bönderna i själva verket medvetna om åt vilket håll utvecklingen pekade. Om det jämförande perspektivet hos dagens forskare lyser med sin frånvaro, saknades det inte hos de svenska bönderna som år 1650 – som bekant är – gav uttryck för sin ställning med följande ord: "De veta att i andra länder är allmogen träl, det befara de skall övergå dem, som likväl är födda fria". Böndernas adelsfientlighet, som bland annat det stöd de erbjöd enväldet vittnade om, grundade sig ingalunda på "prästerskapets uppvigling" eller på bristande förståelse,

utan på en konkret kunskap om de ekonomiska och sociala processer som pågick i Sverige på 1600-talet.

Med samma sunt kritiska grepp ifrågasätter Linde också några övriga för stormaktstidens samhälle allmänt hållna egenskaper, som till exempel antagandet om det nära förhållandet mellan prästerskap och församlingsallmogen eller den lokala förvaltningens (i synnerhet församlingsadministrationens) autonomi i förhållande till statsmakten. Lindes kritiska kommentarer är välkomna, även om deras giltighet och räckvidd är begränsad till enväldets tid och till sådana herrgårdsdominerade områden, som han behandlar i sin egen forskning.

Eftersom en djupgående analys av förhållandet mellan centralmakt och lokal-samhälle, såväl på det officiella som på det inofficiella planet, knappast låter sig göras på en allmän nivå, har Linde som föremål för sin forskning valt Askers härad i södra Närke slättbygd, med Örebro i dess centrum. Det rörde sig om ett område som starkt präglades av herrgårdar, men med en viss variation i näringsstrukturen mellan de olika socknarna (Stora Mellösa, Asker och Lännäs). Valet av området kan anses vara motiverat redan av den orsaken, att man genom området år 1718 företog massiva trupp- och trängtransporter.

Linde analyserar noggrant de ifrågavarande socknarnas socioekonomiska struktur. Som ett viktigt resultat framstår det faktum, att man i regionen inte kan urskilja någon klart definierbar bondeelit – skattebönder skiljer sig visserligen i ekonomiskt avseende från den övriga allmogebefolkningen, och hälften av regionens tolv länsmän var skattebönder. En viktig observation är att böndernas förtroendevalda i regionen – nämndemännen och kyrkans sexmän – inte på något tydligt sätt tillhörde samma kategori. Den lokala eliten utgjordes inte av bönder, utan av herrgårdsägare och indelta officerare, samt av dessas klientel såväl i herrgårds- som i församlingsadministrationen.

I det tredje huvudavsnittet övergår Linde till en analys av kommunikationen mellan makten och allmogen, först ur maktens, och i fjärde kapitlet ur allmogens synvinkel. Viktiga blir nu analyser av å ena sidan kyrkans och prästerskapets roll och å den andra stats- och rättsförvaltningens. På ett synnerligen övertygande sätt visar Linde, att det under 1600-talet hade blivit ytterst svårt att utnyttja de officiella påverkings- och besvärskanalerna. I rättsväsendet fanns ett inbyggt dilemma i det att grunden för systemets legitimitet traditionellt byggdes underifrån – vilket nämndemansinstitutionens fortbestånd vittnar om. Preciseringen av hovrätternas kontrollfunktion däremot gjorde rättsväsendet till föremål för en allt starkare styrning ovanifrån. Rättsväsendets traditionella funktion som garant för folkets lagliga rättigheter kunde naturligtvis inte avlägsnas, men möjligheterna till folklig aktivitet försvårades i stor utsträckning.

I detta avseende erbjöd den statliga civilförvaltningen en intressant parallell kanal, vars främsta uppgift det var att trygga skatteuppbörden och samhällsfreden. Dessa uppgifter var i sin tur sammanbundna med varandra, och deras

legitimitet kom tydligt ovanifrån, under enväldets tid i själva verket uttryckligen och i sista hand från konungen. Den svenska versionen av *monarchia mixta*-principens tillämpning var ju speciell i så måtto, att riksdagsstånden genom hela perioden bevarade sin ställning, och i det att till och med bondeståndet bibehölls som en politisk entitet. Bondeståndet plockades under kristider fram ur skrymslena för att förstärka statens legitimitet, vilket ur allmogens synvinkel innebar ett förstärkande av förbundet mellan allmogen och konungen.

Förvaltningens ”djupgående ambivalens på allmänhetens rätt att besvära sig” byggde uttryckligen på denna ovanifrån konstruerade legitimitet, inom vilken varje stånd hade sin egen plats. Det omedelbara förhållandet mellan konungen och folket utgjorde en väsentlig strukturell förutsättning för maktens legitimitet, vilket återspeglades i det politiska tänkande som ibland benämns ”naiv monarkism”. Folket måste garanteras rätt till kontakt med konungen, och denna relation upprätthölls även av konungen som stödde sig på bönderna i den kamp om gränserna för kungamakten som försiggick mellan konungen å den ena sidan och adeln och ämbetsmannakåren å den andra. Landshövdingarna, i egenskap av konungens befallningshavande, blev de viktigaste portvakterna för denna dubbelriktade trafik. Linde visar tydligt att landshövdingarna inte enbart fungerade som portvakter nedifrån och uppåt, utan att de konsekvent även förde folkets talan och fungerade som folkets förespråkare. Också under svårare tider – och kanske då i synnerhet – var överhetens lyhörddhet en livsviktig del av det svenska förvaltnings-systemet.

Den största svårigheten i analysen av kommunikations- och påverkningsmöjligheterna består i att kunna urskilja hela skalan av böndernas verkliga – både synliga och osynliga – påverkningssträvanden och ståndpunkter. Svårigheten ligger i det, att maktutövandets objekt i ett strängt hierarkiskt system noggrant måste överväga vilka följder deras åtgärder kunde tänkas få. Följaktligen bestod en central del av böndernas politiska agerande av diverse ”outtalade missnöjesyttringar” (s 21), ofta lagliga eller på gränsen till det legala balanserade vardagliga former av motstånd i stil med kringgåendet av skatter, försummandet av vägunderhålls- eller skjutsningsskyldigheter – olika former av opposition överlag. Svårigheten i att nå och analysera dessa uttryck för opposition ligger, enligt James C Scott, i det att ”motstånd och trots, i den mån sådant alls kommer till öppet uttryck, ofta kläs i underkastelseritualer som tjänar till att maskera syftet och mildra de repressiva konsekvenserna av ett misslyckande” (s 24).

Att utreda varför någonting inte ägde rum i en situation där även en stor del av det skedda förblir undgängt, kräver mycket av en historiker. Samtidigt kunde man ju argumentera för det motsatta – att det inte kräver särskilt mycket att utreda det skedda med hjälp av sådant som är offentligt. Man kan med andra ord säga, att Martin Linde följer en historikers viktigaste kallelse, att göra det osynliga synligt.

Jämlikhet och ömsesidighet var grundbegrepp i böndernas verksamhetskultur: jämlikhet framför allt som princip då det gällde att dela på bördorna inom ståndet och ömsesidighet som ett samhällsfördrag, i vilket kronan och bönderna utgjorde kontrahenterna. Grundvalen för detta samhällsfördrag rubbades under Stora nordiska kriget av flera faktorer. Linde bedömer, i likhet med många andra, att kronans, i böndernas ögon, värsta och huvudsakliga försummelse hade att göra med rotehållningen. Kronan krävde i olika etapper överloppssoldater av roten (tremänningar, femmänningar) och utöver detta tydde man sig till bondeuppbåd. Överloppsutskrivningen bröt konkret mot ingångna avtal, men ännu större – och farligare – var det fördragsbrott som gällde kronans löfte och skyldighet att mot skattebetalningen erbjuda befolkningen skydd. Bönderna betalade nog sina skatter och avgifter – avtalet var inskrivet i jordeboken – men kronan hade stora svårigheter skydda befolkningen och därmed att uppfylla sin del av fördraget. Antti Kujalas undersökning om förhållandena i Finland under Stora nordiska kriget visar att denna misstro till kronans förmåga (och vilja!) att beskydda befolkningen öster om Bottniska viken snabbt ledde till att hela samhällets stridmoral bröt samman.¹

Böndernas olika verksamhetsformer under dylika krisförhållanden utgör kärnan i den föreliggande forskningen. Linde går systematiskt igenom dels sådana protester som kommit fram genom de officiella kanalerna, dels sådana som förblivit dolda. Med hjälp av domböcker visar han, att även kollektiva protester, till exempel skjutsningsstrejkerna, hörde till böndernas arsenal av strategier, vilket tyder på att de hade organisatoriska förutsättningar för en sådan verksamhet. Organisationens struktur och sättet på vilket samarbetet förverkligades förblir dock undgängt. Bönderna hade sina egna nätverk och medel, som vid behov togs i bruk – böndernas ”hemliga budbärare”, så kallade *mieromies* är kända i Finland och den danske konungen förbjöd de norska böndernas budkavlar efter strillekriget på 1760-talet. Dylika organisationsformer har påträffats även i Central- och Östeuropa, men synbarligen inte i England eller Frankrike.²

Efter att Linde visat, att bönderna var i stånd till, och att de använde sig av organiserat motstånd, förblir frågan öppen under vilka förhållanden de tog risken och inlät sig på opposition mot kronans krav. Denna del, huvudavsnittet ”Den politiska kulturen”, är en respektingivande öppning till länsräkenskapernas underliga och synnerligen orediga värld. Endast ett fåtal forskare har vågat försöka sig på systematiska analyser med hjälp av räkenskaperna och verifikaten.

Arrangerandet av ordinarie- och överloppsskatter, resterande skatter och övriga utläggningar, i en sådan ordning att man ur detta material skulle kunna be-

1. Antti Kujala, *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa Pohjan sodassa 1700–1714*, Helsinki 2001 (med sammanfattning på engelska).

2. Kimmo Katajala, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuuri Suomessa Ruotsin ajalla (n. 1750–1800)*, *Historiallisia Tutkimuksia* 212, SKS, Helsinki 2002.

visa att det under vissa år rådde ovilja till skattebetalning, är ett riskabelt företag, emedan resultatet inte enbart påverkas av rent bokföringsmässiga faktorer, utan dessutom av flerdimensionaliteten i böndernas pålagor: Enbart skatterna räcker inte till för att ge en helhetsbild av påfrestningen; man måste därtill kunna bedöma vilken andel manskapsrekryteringen och skjutsningsskyldigheten hade i de totala pålagorna bönderna utsattes för. Lindes slutsats, efter en utmärkt grundlig och kritisk analys, blir följande: "Så långt man kan bedöma, hade resursuttagets fluktuationer mer att göra med politiska än renodlat ekonomiska faktorer." (s 203) Linde fäster uppmärksamheten vid att kronan för flera pålagor hade utlovat ersättningar, som aldrig eller inte till fullo betalades. Detta var ytterligare ett i raden av avtalsbrott kronan gjorde sig skyldig till i början av 1700-talet, och som hade en klart negativ inverkan på allmogens politiska sinnelag. Situationen förändrades efter Karl XII:s återkomst, då förvaltningens legitimitets- och kontrollproblem delvis avhjälpes. Den väldiga kraftansträngningen år 1718 i riktning mot Norge förlöpte med överraskande små svårigheter. Efter Karl XII:s död övertog makten av adeln och ämbetsmannaeliten, och bönderna hamnade politiskt offside. Adeln visade åter bönderna deras enligt adeln rätta plats – detta visar uttryckligen att böndernas "naiva monarkism" hade varit allt annat än naiv.

Martin Linde visar, att det bland bönderna fanns förutsättningar för opposition, och de hade också anledning att opponera sig. I synnerhet var explosionsfaran i detta avseende närvarande åren 1713 och 1719. Varför uteblev då upproren? Linde svarar: Det saknades förutsättningar för uppror i en situation då armén var helt och hållet instängd inom det egna landets gränser. Det är anmärkningsvärt att man i riksrådet inte uttryckte oro över någon allvarlig opposition, trots att överheten i allmänhet var mycket känslig för stämningarna bland bönderna och då man till och med noggrant följde de högre ämbetsmännens förhållanden – samtidigt reagerade man snabbt på även det minsta uttryck för missnöje. Med andra ord fungerade kommunikationskanalerna såsom det var tänkt att de skulle fungera.

Martin Lindes avhandling är vad gäller frågeställningen ytterst relevant och i ljuset av forskningshistorien i högsta grad aktuell. De av forskningen omfattade synvinklarna och det använda materialet överskrider i sin mångsidighet den normala nivån. Avhandlingen är också välskriven och läsbar, vilket alltid är viktigt. Som helhet finns det en viss och intressant spänning, nästan konflikt, mellan de teoretiska utgångspunkterna och de empiriska resultaten: Lindes stränga kritik av den så kallade försoningsteorin får faktiskt inte entydigt stöd i empirin, snarare är förhållandet det omvända. Diskussionen om 1600-talstatens karaktär kan fortsätta.

Panu Pulma*

* Fakultetsopponent.